

Bosboom en Breda

Inventarisatie en achtergronden van de werken van Johannes Bosboom met Bredase onderwerpen

door

PIERRE VAN DER POL EN RUDOLF VOLZ

De Haagse schilder Johannes Bosboom (1817-1891) koos al vroeg in zijn loopbaan het kerkinterieur tot zijn specialiteit. Het kerkinterieur werd als zelfstandig genre in de schilderkunst in de zeventiende eeuw door befaamde kerkschilders als Pieter Jansz. Saenredam, Emmanuel de Witte en Gerrit Houckgeest tot grote bloei gebracht. Nadat gedurende de achttiende eeuw de aandacht voor het genre iets verflauwd was, waren er in de negentiende eeuw opnieuw een aantal schilders die teruggrepen naar deze traditie en zich door de werken uit de Gouden Eeuw lieten inspireren. Bosboom was de belangrijkste van hen.

Meer dan Saenredam die met name geïnteresseerd was in de architectuur van kerken en zijn kerkinterieurs een sober en protestants aanzien gaf, was Bosbooms inspiratiebron het werk van De Witte. Evenals op de schilderijen van deze laatste uit de tweede helft van de zeventiende eeuw domineert bij Bosboom de grote, vaak gotische, kerkruimte gevuld met grafmonumenten, epitafen en kerkmeubilair en vooral gevuld met mensen, in de weer met uiterst verheven, maar ook juist met de meest doorgewone bezigheden.

Bij de zeventiende eeuwse kerkschilders was het religieuze aspect nog sterk aanwezig. In het werk van Bosboom en zijn tijdgenoten was de aandacht gericht op het schilderachtige element, op het weergeven van sfeer en atmosfeer door middel van licht en schaduw, en met name ook op de documentaire waarde van hun afbeeldingen, die moesten getuigen van een herbeleving en waardering van het verleden en het 'vaderlandse gevoel' moesten voeden. Bosbooms kerkinterieurs komen over als een eerbetoon aan het verleden en zo zijn ze ook bedoeld.

Zo goed als alle negentiende eeuwse schilders oriënteerden zich in sterke mate op de schilderkunst uit de Gouden Eeuw. De populariteit van het nationaal verleden blijkt onder meer uit het succes van de vele schilders van historiestukken, de oprichting van de eerste historische musea en nationale en particuliere collecties van oudheden, de grote belangstelling voor boekuitgaven met afbeeldingen of foto's van oude voorwerpen en gebouwen, de aandacht voor het verleden in de literatuur, de populariteit van historische romans en het succes van de neogotische stijl in architectuur en beeldhouwkunst.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd, door de schilders van de Haagse School onder invloed van de Franse avant-garde, een nieuwe, moderne weg ingeslagen, vooral in kleurgebruik en penseelvoering. Ook Bosboom wordt met zijn latere werk tot deze moderne richting gerekend. Inderdaad zien we bij hem een ont-

1. Johannes Bosboom gefotografeerd door Kannemans en Zoon, Breda, door Bosboom gesigeneerd, 1865

wikkeling naar een wat persoonlijkere expressie, terwijl zijn onderwerpkeuze niet veranderde.

Niet alleen in steen, zoals Cuypers' fragmentengebouw bij het Rijksmuseum en vele particuliere fragmentenverzamelingen, maar ook op papier en linnen waren deze collecties van overblijfselen uit het verleden zeer populair. Er werd met name ook een educatieve functie aan toegeschreven.¹

De monumenten in de Bredase kerk

De grafmonumenten in de Bredase Grote Kerk hebben gedurende de eeuwen altijd tot de verbeelding gesproken. Van de monumenten van Engelbrecht I en Engelbrecht II van Nassau verschenen al in de zeventiende eeuw afbeeldingen in meerdere publicaties. Van het monument dat Hendrik III van Nassau liet oprichten ter nagedachtenis aan zijn vader Engelbrecht II, waarvan lange tijd werd gedacht dat het ontworpen was door Michelangelo, werden al in de loop van de zestiende eeuw de eerste tekeningen gemaakt.²

Ook in de negentiende eeuw was de belangstelling groot. De litho van het monument van Engelbrecht II naar een tekening van F.L. Huygens, die in 1844 werd uitgegeven door de Bredase boekhandelaar F.P. Sterk, was aanleiding tot een loven-de bespreking in de eerste jaargang van *De Nederlandsche Kunst-Spiegel*.³ Uit dezelfde tijd dateert ook Bosbooms belangrijkste 'Bredase' werk, dat hetzelfde monument tot onderwerp heeft.

Het monument van Engelbrecht I kwam op een andere manier in het nieuws. Tegen het midden van de negentiende eeuw trok het monument de aandacht van koning Willem II vanwege de deplorabele staat waarin het verkeerde. De prille plan-

2. Noordelijke kooromgang met het monument van Engelbrecht I en Jan IV van Nassau

nen voor restauratie raakten in het slop doordat de koning ziek werd en in 1849 te Tilburg overleed. Tien jaar later kwam het er op initiatief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken wel van tot restauratie over te gaan, welke werd uitgevoerd onder leiding van de nog jonge P.J.H. Cuypers. Publicaties van J. Alberdingk Thijm, een zwager van Cuypers, bezorgden het monument en de restauratie ervan behoorlijk wat publiciteit.⁴ De andere monumenten in de Grote Kerk bieden tegenwoordig helaas een verwaarloosde aanblik, vooral die van Jan II en Jan III van Polanen. Zij verdienen een beter lot.

Bosbooms werken in Breda

Bosboom heeft een aantal malen Breda bezocht. Zijn vele reizen door Brabant en naar België en Noord-Frankrijk voerden hem telkens weer via Breda en daar zal de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda met zijn ranke toren in die prachtige laatgotische bouwstijl, die hem zo aantrok, indruk op hem hebben gemaakt. Toen hij de kerk binnenging werd hij daar geconfronteerd met de grafmonumenten van de Polanens en de eerste Nederlandse Nassaus, de Prinsenkapel en de Prinsensbank, die hem in aanraking brachten met de dynastie waarmee hij zich verbonden voelde. Soms kwam hij speciaal voor deze kerk naar Breda en logeerde dan bij Bredase kennissen. In dit artikel wordt een poging gedaan de werken die hij maakte met de Bredase kerk en zijn Nassaumonumenten als onderwerp te inventariseren en in onderling verband te plaatsen.

Deze werken zijn verdeeld over de grafmonumenten van Jan III van Polanen, Engelbrecht I en Engelbrecht II van Nassau en de consistoriekamer. Daarnaast vormt de Markendaalse kerk een apart onderwerp.

Bosbooms vroegste belangstelling, omstreeks 1837, gold het grafmonument van Engelbrecht II, maar ook het grafmonument van Jan III van Polanen en de kerk van

Markendaal. Zijn werken met het monument voor Engelbrecht I zijn alle na 1850 te dateren. Later in zijn carrière, omstreeks 1865, koos hij voornamelijk de consistoriekamer als onderwerp. Ook plaatste hij in een aantal gevallen onderdelen uit de kerk te Breda op schilderijen van andere kerken, met name van kerken te Delft, Arnhem en Hoogstraten.

Als realistische afbeeldingen van een historische situatie zijn Bosbooms werken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda volstrekt onbruikbaar. Tot nieuwe inzichten en kennis wat betreft de interieurgeschiedenis van de kerk leiden zijn afbeeldingen niet. Er werden in totaal een veertigtal werken van Bosboom gesignaleerd met de monumenten uit de Onze Lieve Vrouwekerk en met de Markendaalse kerk te Breda als onderwerp, waaronder olieverfschilderijen, aquarellen, tekeningen en litho's.

Biografie

Voor een uitgebreide biografie van de schilder Johannes Bosboom is dit niet de plaats. Deze is gemakkelijk te vinden in handboeken en in verschillende monografieën die er over hem verschenen. De belangrijkste zijn het boek van Marius en Martin, verschenen in 1917, met een tachtigtal afbeeldingen van zijn werken in heliogravure en lichtdruk en een nog vrij recent uitgegeven studie door Dinkelaar met een beredeneerde catalogus door Kaatman.⁵

Bosboom is geboren in Den Haag in 1817. Zijn interesse in de schilderkunst werd gewekt door de buurman van de familie, de schilder en toneeldecorateur Bart van Hove. Bij hem ging Bosboom reeds op veertienjarige leeftijd in de leer. Zijn eerste betaalde werkzaamheden waren dan ook het helpen bij het schilderen van decors voor toneel en opera. Van 1831 tot 1835 en in 1839-1840 bezocht hij de Akademie van Beeldende Kunsten in Den Haag, waarna hij zich op 23-jarige leeftijd als zelfstandig kunstschilder vestigde. Bosboom was vanaf het begin van zijn carrière redelijk succesvol. Hij werd al jong een schilder die velen ten voorbeeld stond en wiens talent boven iedere twijfel verheven was. Hij ontwikkelde zich tot een van de meest gerespecteerde vertegenwoordigers van de Haagse School. Zijn huwelijk (vanaf 1851) met de vermaarde schrijfster van historische romans Anna Louisa Geertruida Toussaint (1812-1886) heeft dat aspect alleen nog maar versterkt. Als kunstenaarspaar en als persoonlijkheden waren beiden zeer geliefd in hun woonplaats Den Haag.

Johannes Bosboom heeft gedurende zijn hele leven goed verkocht. Al in 1835 had hij een schilderij vervaardigd van het interieur van de St. Jan te Den Bosch. Het schilderij werd in 1836 getoond op een tentoonstelling te Rotterdam en daar meteen verkocht. Zijn deelname aan een prijsvraag in Felix Meritis in Amsterdam in 1836 resulteerde in een gouden erepenning.⁶ Na het afsluiten van zijn studie aan de Haagse tekenacademie maakte Bosboom samen met zijn studievriend Sam Verveer op advies van Wijnand Nuyen in 1835 een reis naar Duitsland, waar ze Düsseldorf, Keulen en Koblenz bezochten, en onderweg Utrecht en Nijmegen. Het 'Gezicht op de Moezelbrug te Coblenz', dat hij na terugkeer maakte, werd aangekocht door zijn leermeester Andreas Schelfhout. Bosboom was toen nog slechts achttien jaar oud. Een dergelijk blijk van waardering moet hem zeker vertrouwen hebben gegeven.

Dit vormde mede de basis voor succes in zijn gehele loopbaan als schilder. Later in de jaren 1861-1870 verkocht hij alleen al via de Haagse kunsthandel Galeries Goupil een zestal werken, in de periode 1881-1890 zelfs dertien. Op de tentoonstellingen van de Hollandsche Teeken-Maatschappij verkocht Bosboom tussen 1878-1899 in totaal vijf werken voor een bedrag van 3.675 gulden, een gemiddelde van 735 gulden per stuk. Dit zullen, gezien de doelstellingen van deze kunstenaarsvereniging, voornamelijk aquarellen zijn geweest. Na zijn dood werden op de tentoonstelling *Schilderijen, studies en schetsen uit de nalatenschap van Bosboom* in maart 1892 nog eens 78 werken verkocht ter waarde van 21.500 gulden. Op grond van de aanslagen voor de personele belasting behoorde hij wat inkomen betreft tot de hogere middengroepen van de Haagse bevolking.⁷

Bosboom en de Nassaus

Bosboom woonde zijn hele leven in Den Haag, de hofstad, de regeringsstad, de diplomatenstad. Iedereen kende Bosboom en Bosboom kende velen. Diplomaten, ministers en notabelen bezochten zijn atelier en kochten zijn werk aan. Ook het huis Oranje-Nassau liet zich niet onbetuigd. De koningen Willem II en Willem III en koningin Sophie kochten werk van hem, evenals prinses Marianne van Oranje, prinses Marie van Pruisen en prins Hendrik. Er maken thans nog minstens zes werken (waaronder twee uit Breda) van Bosboom deel uit van de koninklijke verzamelingen. Toen na de dood van koning Willem II onderdelen uit zijn collectie werden geveild was er slechts één enkel werk van Bosboom dat werd afgestoten.⁸

Ook op andere wijze had het echtpaar Bosboom-Toussaint vrij veel contact met het Koninklijk Huis. Vlak na de inhuldiging van koning Willem III in 1849 bezocht het toen nog verloofde paar het koningspaar om haar gedenkboek en zijn schilderij naar aanleiding van de inhuldiging cadeau te doen. Later placht Geertruida Bosboom-Toussaint op gezette tijden een bezoek te brengen aan koningin Sophie om met haar tijdens een thee van gedachten te wisselen over uiteenlopende maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, maar ook over persoonlijke aangelegenheden van meer vertrouwelijke aard.⁹ De Bosbooms ontmoetten van tijd tot tijd leden van de koninklijke familie op soirées en andere feestelijke bijeenkomsten. Met name tussen 1850 en 1856 was er min of meer regelmatig contact door middel van brieven en bezoeken.¹⁰

Hoewel de Bosbooms in de loop der tijd de nodige kritiek ontwikkelden op hun doen en laten behielden zij respect voor de toenmalige koning en zijn echtgenote, alsmede hun voor- en nazaten. Het heeft Bosboom veel voldoening geschonken dat hem in 1856 een koninklijke onderscheiding ten deel viel. Op initiatief van koning Willem III werd hij Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. In datzelfde jaar werd hij overigens ook in België met een koninklijke onderscheiding geëerd toen hij door koning Leopold I benoemd werd tot Ridder in de orde met zijn naam. Later, in 1885, werd hij zelfs tot officier in de Leopoldsorde bevorderd.¹¹

Liefde en respect voor het koningshuis in het algemeen heeft er in ieder geval toe bijgedragen dat juist de grafmonumenten van de heren van Nassau in de Grote Kerk in Breda door Bosboom zo veelvuldig zijn getekend en geschilderd. Ook de

roem die het grafmonument van Engelbrecht II in de negentiende (en ook nog in de twintigste) eeuw¹² genoot als belangrijk Renaissancekunstwerk en de algemene historische belangstelling van Bosboom zullen daarbij een rol hebben gespeeld.

Bosbooms werkwijze

Bosboom had de gewoonte om tijdens zijn verblijf in plaatsen waar hij werkte studies te maken die hij later in zijn atelier uitwerkte tot complete schilderijen. Er zijn vele voorbeelden van voorstudies, schetsmatige uitwerkingen daarvan, gevolgd door schilderijen in water- of olieverf. Naast olieverfschilderijen op paneel en linnen maakte hij van dezelfde thema's aquarellen en penseeltekeningen. Oorspronkelijk slechts bedoeld als studieobjecten werden vooral zijn aquarellen hoe langer hoe meer gepresenteerd als zelfstandige kunstwerken. Vooral in zijn latere jaren was Johannes Bosboom een befaamd aquarellist.

Van succesvolle werken maakte Bosboom vaak verschillende herhalingen, met een (soms zelfs zeer gering) afwijkende stoffering. Een voorbeeld hiervan zijn (009) en (010), een tweetal aquarellen van het monument van Engelbrecht I uit Breda, geplaatst in de kooromgang in de Eusebiuskerk te Arnhem, beide uit 1851/1852. Ook maakte hij vele varianten op een hoofdonderwerp als het thema hem boeide of als bleek dat het bij zijn publiek aansloeg. Met name de vele versies van de consistoriekamer in de Bredase kerk zijn hiervan een goed voorbeeld. Bosboom stoffeerde zijn kerkinterieurs vaak met figuren in zeventiende-eeuwse kleding. Hij meende hiermee beter de sfeer in de kerk te kunnen weergeven en anderzijds was het natuurlijk ook een hommage aan die verleden tijd die hij zo waardeerde.

Tenslotte, zo bleek hierboven al even, was Bosboom een befaamd carpiccionist, die onderdelen uit verschillende kerken zonder gêne samenvoegde tot een acceptabel interieur en onderdelen in een kerk terwille van de compositie verplaatste naar een andere positie op zijn schilderij, zoals in het geval van zijn *De Onze Lieve Vrouwekerk te Breda met het grafmonument van Engelbrecht II van Nassau*.¹³

3. Studieblad met het monument van Engelbrecht I (008)

4. Eusebiuskerk te Arnhem met het monument van Engelbrecht I uit Breda, 1851 (009)

Dat bij deze werkwijze de encenering van het verleden door de kunstenaar wordt aangepast aan zijn eigen compositorische verlangens of aan de wensen van een opdrachtgever is mogelijk eerder een bijkomstig voordeel dan een nadeel, gezien het doel dat het werk uiteindelijk moest dienen: een hommage aan het glorieuze verleden. Het ging om de sfeer en om de historische monumenten, niet om de weergave van de realiteit. Soms is echter de reden hiervoor heel wat eenvoudiger.

In veel gevallen ontstond het uiteindelijke schilderij vele jaren later dan de eerste studieschetsen en werd het samengesteld uit een veelvoud van detailschetsen, die, zoals we op zijn studiebladen zien, uiterst fragmentarisch zijn. Maar ook andersom was mogelijk. Er zijn ook aquarellen bekend die gebaseerd zijn op schilderijen die heel wat eerder gemaakt zijn. Veel van Bosbooms werken ontstonden deels op basis van eerdere schetsen ter plekke, deels gebaseerd op zijn geheugen en ook deels op zijn fantasie. In zijn latere jaren maakte hij weinig of geen studies meer in kerken. Hij had zijns inziens genoeg in portefeuille.¹⁴ Mogelijk is dit de reden voor het in verhouding grote aantal capriccio's. Dit gegeven berustte aanvankelijk op een vermoeden, maar wordt gestaafd door de datering van zijn werken en mededelingen daarover in zijn vele overgeleverde brieven. Een voorbeeld hiervoor is het studieblad met het hek van de Prinsenkapel in zwart krijt, penseel en waterverf (001) en het studieblad met het monument van Engelbrecht I, het epitaf van Joris van Froenhuisen en enkele zuilen (013), gevolgd door een sepiaschets van de noordelijke kooromgang met het monument van Engelbrecht I (002) en twee uitwerkingen, één in aquarel (003) gedateerd 1851, en één in olieverf op paneel (004) gedateerd 1869.

Reizen

In 1837 bezocht Bosboom voor de eerste maal België "...om herhaaldelijk daar weêr te keren..."¹⁵ aangetrokken door de interieurs van de vele gotische gebouwen, met name kerken, die daar nog te vinden waren. Hij werkte, en woonde, in dat jaar enige maanden in Antwerpen. Zijn regelmatige bezoeken aan België en zeker zijn inzet voor de oprichting in 1840 in Antwerpen van een standbeeld voor Rubens bezorgde hem ook in dat land een goede naam. In de jaren rondom 1840 was Bosboom een druk bezet man. Geldzorgen had hij niet: zijn productie was groot, de kritieken waren altijd positief en zijn werk werd overal bewonderd en verkocht. Hij was vaak op reis om inspiratie op te doen en om schetsen te maken. Hij bezocht met C. Kruseman Noord-Frankrijk (Parijs en Rouen) in 1838/1839 en maakte een reis langs de Rijn in Duitsland. Ook in Nederland was hij voortdurend op pad. In 1840 was hij in Antwerpen, waar op de Salon des Beaux Arts zijn schilderij met het interieur van de St. Jan te Den Bosch werd getoond. In 1842 bezocht hij Hoogstraten, Dixmuiden en Breda, waar hij studieschetsen maakte voor schilderijen die het jaar daarop klaar kwamen. Onlangs verwierf Breda's Museum een studieblad (001) met schetsen van onderdelen in de Grote Kerk als langdurig bruikleen van het Drents Museum te Assen. Het blad dateert waarschijnlijk uit deze tijd. Op het blad zijn impressies te vinden van het smeedijzeren hek voor het monument van Engelbrecht I, het grafmonument van Jan II van Polanen, het eikenhouten hek dat de Prinsenkapel

5. Studieblad met details uit de Grote Kerk te Breda, ca. 1843 (001)

6. Studieblad met het monument van Engelbrecht I (013)

7. Noordelijke kooromgang, penseeltekening (002)

2. Noordelijke kooromgang, aquarel (003)

afsluit van de kooromgang, een detail met de consoles aan de bovenzijde van dit hek en een detail van een monument met vierpassen.¹⁶

Reizen in die tijd was beslist geen sinecure. Er bestond weliswaar een netwerk van (post)koetsverbindingen, door particulieren onderhouden, met een zekere vorm van vaste dienstregelingen, maar erg betrouwbaar waren deze niet, zeker niet in de winter. Over het comfort onderweg moeten we ons geen illusies maken. De buitenwegen in Brabant bleven tot ver in de negentiende eeuw onverhard. Verharde wegen rond Breda waren, vanaf de Franse tijd, alleen die naar Lage Zwaluwe (voor de verbinding met Holland), die naar Gorinchem en de steenweg naar Antwerpen. Bovendien moesten de meeste steden bereikt worden voor zonsondergang. Als de duisternis was ingetreden gingen in de meeste vestingsteden, in Breda tot omstreeks 1870, de stadspoorten dicht. Personenvervoer met de langzame, maar comfortabele trekschuit, zoals in Holland gebruikelijk was, is in Brabant nauwelijks van de grond gekomen. Georganiseerd personenvervoer over het water is rond Breda nooit van enige betekenis geweest.¹⁷

Vanaf 1847 kon men vanuit Den Haag per trein naar Rotterdam reizen. Van daaruit was er een stoombootdienst naar Moerdijk. De spoorlijn Antwerpen-

9. Een stoomraderboor onderhield de verbinding tussen Rotterdam en Moerdijk

10. Zo kan Bosboom de Grote Kerk van Breda hebben gezien als hij per postkoets de stad naderde

Roosendaal werd, op particulier Belgisch initiatief, geopend in 1854. Kort daarop werd deze lijn doorgetrokken naar Moerdijk en werd een zijtak aangelegd naar Etten-Leur. Breda was per spoor bereikbaar vanaf 1855 toen de Belgische maatschappij Grand Central Belge, die de lijn vanuit Antwerpen exploiteerde, hier het eerste stationnetje opende. Drie maal per dag reed er een trein. De diligenceverbinding tussen Breda en Moerdijk verdween bijna onmiddellijk. Vanaf 1863 was Breda door een spoorlijn verbonden met Tilburg en verder. De Moerdijkbrug, die een vaste en ononderbroken treinverbinding met Rotterdam mogelijk maakte werd in gebruik genomen op 1 januari 1872, maar pas op 1 mei 1877 was het laatste baanvak Mallegat (bij Dordrecht) naar Rotterdam voltooid.

Bij het bezoek aan Breda in juli 1865 en mogelijk nogmaals later in het jaar richtte Bosboom zijn aandacht voornamelijk op de consistoriekamer. Al de afbeeldingen van deze ruimte, drie olieverfschilderingen en twee aquarellen, vertonen variaties in de stoffering.

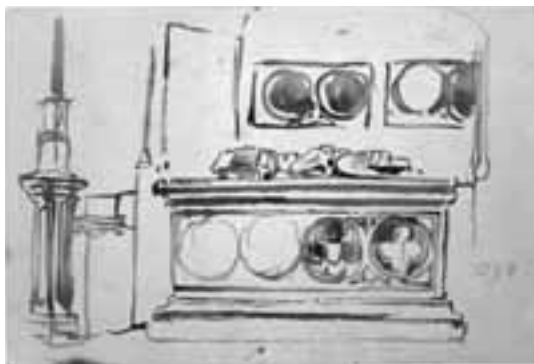
Breda genoot in het jaar 1865 meer dan gewone belangstelling van de zijde van Bosboom en zijn vrouw Geertruida Bosboom-Toussaint. In 1865, na een drie jaar durende mentale crisis veroorzaakt door de dood van zijn tweelingbroer Nicolaas in 1862 en eveneens door zorgen van financiële aard, maakte Bosboom met zijn vrouw een reis naar Trier. Op deze reis bezochten zij ook de Belgische mijnstreek Borinage, de stad Hoey, waar Bosboom-Toussaints' roman *De verovering van Hoey* zich afspeelt, en mogelijk ook Breda. De eerste stadsarchivaris van Breda, mr. Gerard Albert Kleyn, benoemd in 1862, verstrekke op haar verzoek inlichtingen over de gouverneur van Breda na de inname van de stad met het Turfschip in 1590, Charles de Heraugières, over wie zij deze historische roman voorbereidde.¹⁸

De Grote Kerk, de monumenten in de kerk en de kerk van Markendaal

Op doorreis naar België in 1837 bezocht Bosboom zoals gezegd voor de eerste maal Breda. De Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk trok al vroeg zijn aandacht. Het oudste werk met de kerk als onderwerp dateert uit 1837 of daaromtrent. Het betreft

11. Albumbladje met de grafombe van Jan III van Polanen, ca. 1837 (201)

12. Schets van de grafombe van Jan III van Polanen (204)

13. Grote Kerk te Delft met in de kooromgang de grafombe van Jan III uit Breda (202)

een albumbladje met een schets van een tweetal figuren bij het grafmonument van Jan III (als heer van Breda: Jan II) van Polanen. Bosboom gebruikte de schets voor een paneelschilderij van de Nieuwe Kerk in Delft dat hij vervaardigde in 1843. Hij plaatste het grafmonument van Jan III van Polanen uit Breda aan de buitenzijde van de zuidelijke koorafdeling van de kerk in Delft: een element uit de vroegere Nassaukerk wordt opgenomen in de huidige.

Er zijn van Bosbooms hand ook drie werken bekend van de Markendaalsekerk te Breda: twee (krijt/potlood)tekeningen van de kerk gezien vanaf de overzijde van de Haven en een aquarel van alleen de toren.¹⁹ Over de vermoedelijke sloopdatum van deze kerk bestond lange tijd geen eenstemmigheid, maar inmiddels is vastgesteld dat het in 1849 was dat de kerk wegens bouwvalligheid werd afgebroken. In dat jaar verscheen namelijk in de *Kamper Courant* van 28 juni een artikel waarin de vondst

14. Markendaalse kerk aan de Prinsenkade gezien vanaf de Haven (502)

15. Toren van de Markendaalse kerk, aquarel (501)

werd gemeld van de grafkelder van een bisschop, te voorschijn gekomen bij de sloop van *de oude kruiskerk Merkendaal, aan de Haven* te Breda.²⁰ In de *Bredasche Courant* van 14 oktober van hetzelfde jaar stond een advertentie voor de publieke verkoping van sloopmateriaal *grootendeels afkomstig van het Kerkgebouw Het Markendaal*.²¹ Bosbooms werken van de Markendaalse kerk dateren dus in ieder geval van vóór 1849, maar waarschijnlijker is dat ze zijn ontstaan in dezelfde tijd als bovengenoemd albumblaadje: 1837. In 1841 werd de sterk in verval geraakte kerk als pakhuis verhuurd en een jaar later verkocht aan de aannemer Pieter van Riel, waarna er tot 1847 regelmatig allerlei aanbouwsels van de kerk werden gesloopt. Op Bosbooms tekening maakt de kerk nog niet de indruk in gebruik te zijn als pakhuis.

Op de Salon des Beaux Arts te Antwerpen in 1843 had Bosboom voor de eerste maal een werk ingezonden met een Bredaas onderwerp: *De Onze Lieve Vrouwekerk te Breda met het grafmonument van Engelbrecht II van Nassau*. Het is Bosbooms belangrijkste werk met de Grote Kerk te Breda als onderwerp. Het schilderij had op de Antwerpse tentoonstelling flink de aandacht getrokken en werd in de loop van dat jaar door het rijk aangekocht, vooral vanwege het orangistische onderwerp.²² Het bevindt zich in de collectie van het Rijksmuseum sinds 1885, na de opheffing van de Rijksverzameling van Moderne Meesters, waarvoor het was aangekocht.²³ Bosboom verplaatste het monument van Engelbrecht II naar het midden van het hoogkoor, een volstrekt onlogische plaats. Op de achtergrond staat het monument van Engelbrecht I, niet zoals in werkelijkheid in de noordelijke, maar in de zuidelijke kooromgang. Het romantische karakter van het schilderij wordt benadrukt door de zeventiende-eeuwse kleding van de omstanders en de belangstellende historicus, die op zijn knieën met een loep de geslachtswapens van Engelbrecht bestudeert. De belangstelling voor genealogie is overigens weer meer een negentiende-eeuws aspect dan een kenmerk uit de zeventiende eeuw.

In de eerste jaargang van *De Nederlandsche Kunst-Spiegel* van 1844–1845 wordt melding gemaakt van het schilderij, waarbij Bosbooms plaatsing van het monument van Engelbrecht II midden in het hoogkoor vooral ‘geestig’ wordt genoemd: *Reeds vroeger heeft de begaafde Kunstschilder Bosboom dit mausoleum gekozen tot onderwerp van een der Kerktafereelen, die hij-alleen zoo tooverachtig weet te verlichten, zoo geestig te groeieren. 't Spreekt intusschen van zelf, dat de Schilderkunst zich heeft moeten blijven bepalen bij het dichterlijk terug geven van den totaalindruk, zonder af te dalen tot de daguereotypering der bijzonderheden, die voor haar slechts kleingeestige kluisters zouden geweest zijn.*²⁴ Twee studies in waterverf voor het schilderij bevonden zich vroeger in de verzameling van H.W. Mesdag. Beide zijn nu in particulier bezit. Een litho met hetzelfde onderwerp, weer met de bijziende genealoog, gedrukt door C.W. Mieling en op steen gebracht door F.H. Weissenbruch, verscheen in 1858 in *Kunstkronijk*.

In een bijdrage in *Poëzie der werkelijkheid. Nederlandse schilders van de negentiende eeuw* wordt het schilderij besproken.²⁵ De auteur citeert een bespreking in *Kunstkronijk* door de redakteur van dit blad Tobias van Westrheene: *Bij de talentvollen Bosboom werden wij aangenaam verrast door den aanblik eener schilderij, welke wij ons herinnerden vroeger op de Expositie in Antwerpen gezien te hebben, maar die wij bijna niet herkennen, zoo treffend zijn de verbeteringen.*²⁶ Inderdaad werd het schilderij voor het eerst getoond op de Salon des Beaux Arts te Antwerpen in augustus/september 1843.²⁷ Men gaat verder met de constatering dat het schilderij in zijn nieuwe gedaante in 1843 onder nummer 32 te zien was op de tentoonstelling van levende meesters in Den Haag onder de weinig zeggende titel *Het koor ener kerk*. Dit moet op een vergissing berusten. De jaarlijkse tentoonstellingen van levende meesters werden gehouden in het voorjaar, meestal in mei, dus de tentoonstelling in Den Haag ging vooraf aan die te Antwerpen. Het schilderij met de kerk in Breda hing niet op de tentoonstelling in Den Haag. Het werk met de titel *Koor ener kerk*, dat hier getoond werd, was een werk dat het hoogaltaar van de St. Jacobskerk in Antwerpen tot onderwerp had en dat later de titel *Lux in Tenebris* kreeg. Dit blijkt uit een redactionele recensie van de Haagse tentoonstelling in *Kunstkronijk*, jaargang 1842–1843²⁸ en uit een handgeschreven toevoeging op de fiche bij de Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie: 32. *Koor ener kerk* (in manuscript toegevoegd: *Antwerpen. Lux in Tenebris*). Bosbooms latere echtgenote Geertruida Toussaint koos een aquarel naar dit schilderij uit, toen zij bij hun eerste kennismaking een werk uit zijn portefeuille mocht kiezen.

Het is mogelijk dat Bosboom na de sluiting op 15 september 1843 van de tentoonstelling te Antwerpen het schilderij in zijn atelier een face-lift heeft gegeven in verband met een reeds plaatsgevonden of ter bevordering van een nog plaats te vinden aankoop door het rijk in datzelfde jaar. Dan kan Tobias van Westrheene het bij die gelegenheid inderdaad in zijn atelier hebben gezien. Westrheene noemt het overigens een schilderij van het grafmonument van Adolf (in plaats van Engelbrecht) van Nassau. Gezien de discrepantie in de data van de in de literatuur geschetste feiten en veronderstellingen, de uitgiftedatum van *Kunstkronijk* (najaar 1844) en de fouten in de naamgeving is er voor het Rijksmuseum wellicht een reden tot een onderzoek op een eventuele overschildering van het schilderij.

16. Interieur van de Grote Kerk met het grafmonument van Engelbrecht II in het hoogkoor en het monument van Engelbrecht I in de zuidelijke kooromgang, olie-
verf, 1843 (001)

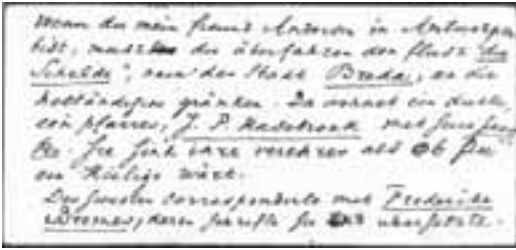
17. Interieur van de Grote Kerk te Breda, aquarel (113)

Een oude kennis

Er woonde destijds in Breda iemand die Bosboom kende van vroeger en die hem te allen tijde toegang kon verschaffen tot de Grote Kerk. Dominee J.P. Hasebroek was van 1843 tot 1849 als predikant verbonden aan de Nederlands Hervormde Gemeente te Breda. Hasebroek was ook schrijver. Van 1836 tot 1843 was hij predikant geweest te Heiloo bij Alkmaar, waar hij samen met zijn zuster Elisabeth de pastorie bewoonde. Elisabeth was ook schrijfster en een vriendin van Geertruida Toussaint. In de pastorie te Heiloo kwamen een aantal schrijvers samen,

18. J.P. Hasebroek, Nederlands Hervormd predikant te Breda van 1843 tot 1849

19. Detail van brief van Bosboom aan Andersen

20. Bosbooms neven Willem en Herman in cadettenuniform

die later grote bekendheid verwierven, onder meer als oprichters van het letterkundig tijdschrift *De Gids*: Potgieter, Kneppelhout, Van Lennep, Bakhuizen van den Brink. Samen vormden zij de Heiloose Kring. Hasebroek werd er verliefd op Toussaint. Hij deed haar een aanzoek in 1847, toen hij al enige jaren in Breda woonde en werkte, maar Toussaint wees hem af ten gunste van Bosboom, die zij inmiddels had leren kennen en waarderen.²⁹ Hasebroek trouwde daarop in datzelfde jaar 1847 in Breda met de jonkvrouwe Anna van Tets. Bosboom moet Hasebroek tamelijk goed gekend hebben want in een brief aan de Deense schrijver Hans Christiaan Andersen, die een aantal malen Nederland bezocht, schreef hij dat als Andersen in Antwerpen is, hij een trip moest maken naar Breda, omdat daar een dichter woonde, een dominee, met zijn zus, die beiden grote bewonderaars van Andersen waren.³⁰

Bosboom en Kannemans

In 1865 bezocht Bosboom Breda nogmaals. Twee neven Willem en Herman, zoons van zijn tweelingbroer Nicolaas, studeerden aan de Koninklijke Militaire Academie. Na het overlijden van zijn broer in 1862 nam Bosboom als toezienend voogd³¹ deel aan de zorg voor diens kinderen.³² Twee van hen, de genoemde Willem en Herman, gingen studeren aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda. Beiden woonden drie jaar in Breda en verlieten de academie als tweede luitenant bij de infanterie en dienden later in Nederlands Indië.³³ Door zijn ziekte was Bosboom niet in staat de oudste neef Willem in 1864 naar Breda te begeleiden, maar het jaar daarop was hij weer opgeknapt. Hij kwam mee toen neef Herman zich in juli 1865 moest melden op de Militaire Academie. Hij logeerde ten huize van G.A.

21. Brief van Bosboom-Toussaint aan haar man

Kleyn³⁴, de Bredase stadsarchivaris, op het adres Catharinastraat 5 en hij bleef een paar dagen in de stad.³⁵ In latere jaren bezocht hij Breda wederom. De KMA-opleiding duurde drie jaar en de kadetten verbleven het gehele jaar zonder verlof in Breda. Het was heel gebruikelijk dat ouders en voogden hen met de feestdagen opzochten om voor enige afleiding te zorgen.

In de Grote Kerk ontmoette hij de Bredase zeeschilder Christiaan Cornelis Kannemans. Kannemans was, zoals vele schilders, in die jaren geïnteresseerd geraakt in de fotografie. In 1865 werkte hij aan zijn 'proeve van bekwaamheid' waarmee hij op dit nieuwe terrein zijn visitekaartje wilde afgeven: het album *Het geslacht der Nassau's in de Grootte kerk te Breda*. Het album bestond uit een bij Broese en Comp. gedrukt tekstgedeelte en een vijftiental 'Photographiën door Kannemans en Zoon, Artist-Photographen'. De fraaie albuminedrukken betreffen, naast een opname van het exterieur van de kerk, met name de Nassau-monumenten in de kerk. Het album werd opgedragen aan koning Willem III en een luxe exemplaar in leren omslag werd aan de koning aangeboden. Het leverde Kannemans het predikaat hoffotograaf op.

Bosboom en Kannemans kenden elkaar reeds van vroeger. Mogelijk hebben zij elkaar al ontmoet in of omstreeks 1837 toen Bosboom voor de eerste maal in Breda was. Het was mede op Bosbooms advies dat Kannemans, van oorsprong huisschilder en als kunstschilder autodidact, het in 1840 aangedurfd had zich geheel op de schilderkunst te richten.

Omstreeks 1840 zag een liefhebber en kenner van kunst in de winkel van Kannemans twee door hem geschilderde 'kleine panneeltjes welke zijn hoogste tevredenheid mogten wegdraagen en waar voor hij hem al dadelijk fol. 25,- per stuk aanbood en toetelde. Kannemans huisvrouw niet weinig verbleyde dat het schilderen van zoo een klein panneeltje hen maal meer opbragt, dan het schilderen van deuren of vengsters, wist haren man te overreden om zich voortaan met de kunst (onleesbaar) onledig te houden en den schilderswinkel in het atelier van een kunstschilder te herscheppen, waar toe dan ook veel bijdroeg wijze en welgemeenenden raad van den grooten verfschilders Bosboom hen bij een bezoek gegeven en het reeds in der beginnen gelukkig plaatsen eenige zijner schilderstukken.³⁶ Het citaat is afkomstig van generaal Baron Nahuys van Burgst, die zich al vroeg in de carrière van Kannemans had opgeworpen als zijn beschermheer. Twee grote zeegezichten door Kannemans, die Nahuys bij hem bestelde, hangen nog steeds in de hal van het landhuis op Burgst. Nahuys was ook degene die Kannemans financieel de mogelijkheid verschafte voor een studiereis naar Engeland. Door C. Kramm was Nahuys benaderd om hem enige

23. Het woonhuis/atelier van Kannemans aan de Grote Markt te Breda, ca. 1870

biografische gegevens over de Bredase schilder te verschaffen voor het naslagwerk dat hij in voorbereiding had: *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, graveurs en beeldhouwers van den vroegsten tijd tot op onzen tijd*. Uit het citaat blijkt dat Bosboom niet alleen Kannemans aan het schilderen heeft gezet, maar ook dat de Bredase schilder door bemiddeling van Bosboom enige van zijn eerste werkstukken heeft kunnen verkopen.³⁷

Bosboom ontpopte zich in deze jaren, zelf nog een jong, beginnend, maar meteen al succesvol schilder, tot een ijverige inspirator van anderen en vooral tot intermediair tussen de schilderscholen in België en die in Nederland. Hij was door zijn vele reizen goed bekend in België, bezocht jaarlijks de tentoonstellingen aldaar, was op de hoogte van het Brusselse kunstleven, bewoog zich in Antwerpen in kringen van vrijmetselaars, waartoe veel kunstenaars in die stad behoorden en bemiddelde bij inzendingen naar de Belgische tentoonstellingen.³⁸

Het is niet onmogelijk dat Bosbooms invloed op Kannemans zelfs nog groter is geweest. Een van Bosbooms vrienden in Den Haag was de geniale schilder Wijnand Nuyen (1813-1839), net als Bosboom zelf afkomstig uit de kring rond Andreas Schelfhout, Nuyens schoonvader. De jonggestorven Nuyen was een bevlogen schilder die een grote mate van dramatiek in zijn werk niet schuwde. Zijn werk *De schipbreuk op een rotsachtige kust* uit 1838 werd ondanks dat het door kunstcritici als veel te fantasierijk en extreem werd veroordeeld, door het Rijksmuseum aangekocht. Johannes Bosboom was onder de indruk van zijn vriend Nuyen: van zijn themakeuze, van zijn kijk op het onderwerp en van zijn kleurgebruik.³⁹ Vooral in de jaren 1836, het jaar waarin Bosboom zich als zelfstandig schilder vestigde, tot 1839, het jaar van de dood van Wijnand Nuyen, was Nuyens invloed op Bosboom groot. Het zou kunnen zijn dat Kannemans via Bosboom kennis heeft gemaakt met bovengenoemd specifieke werk van Nuyen en erdoor zo werd geraakt dat hij zich het thema van dramatische schipbreuken en reddingen op zee eigen maakte.

22. De Bredase schilder/fotograaf
C.C. Kannemans

Tentoonstellingen van levende meesters

In augustus/september van het jaar 1843, op de *Tentoonstelling van Leevende Meesters* in Den Haag, was Kannemans voor het eerst als schilder met een inzending naar buiten getreden, mogelijk wederom door bemiddeling van Bosboom.⁴⁰ Kannemans' inzending bestond uit een tweetal zeegezichten. Overigens waren de Bredase schilders in het algemeen op tentoonstellingen als deze goed vertegenwoordigd. In de tentoonstellingscatalogi van dergelijke jaarlijkse tentoonstellingen komen we de namen tegen van alle schilders uit Breda die in die tijd actief waren.⁴¹ J.C. Huijsmans had al met twee werken meegedaan op de eerste tentoonstelling van dit soort, de Salon voor levende meesters in het Paleis op de Dam in 1808, een initiatief van koning Lodewijk Napoleon. Naast C.C. Kannemans waren met name Petrus van Schendel en C.C. Huijsmans regelmatige inzenders.⁴² De contacten die men hier opdeed met vakgenoten in het land, met name met de Haagse schilders, waren niet zonder betekenis.

Het aantal Tentoonstellingen van Levende Meesters nam in de loop van de negentiende eeuw gestaag toe. In de eerste helft van de eeuw vonden er in totaal 68 tentoonstellingen plaats tegen niet minder dan 90 in de daaropvolgende periode. Ze waren bedoeld om het groeiende aantal kunstschilders een gelegenheid te bieden zichzelf te laten zien en om hen verkoopmogelijkheden te bieden. Vooral tussen 1840 en 1859 werden bijna overal tentoonstellingen gehouden zelfs in provinciestedjes als Goes, Kampen en Zwolle. Gemiddeld waren er in deze periode twee tot drie tentoonstellingen per jaar. Vooral de tentoonstellingen in de eerste helft van de eeuw trokken een ongekend aantal bezoekers, soms wel vijftien- tot twintigduizend. Voor de inzenders waren er uiterst gunstige voorwaarden. Zij betaalden slechts enkele gul-

dens om hun werk te kunnen exposeren, terwijl er lange tijd geen commissie werd berekend op de verkochte werken. De exposanten kregen bovendien de werken na afloop van de tentoonstelling vrachtvrij teruggezonden.⁴³

Voor Kannemans was de deelname aan de tentoonstelling in Den Haag in 1843 het startpunt van jaarlijkse deelname aan vele 'levende meesters' tentoonstellingen. Tussen 1843 en 1879 zond hij bijna jaarlijks zijn werk in, soms zelfs meerdere malen in een jaar en hij deed dit in vele plaatsen. Zo was zijn werk te zien in Den Haag, Amsterdam, Zwolle, Nijmegen, Gent, Rotterdam, Groningen, Antwerpen, Utrecht, Kampen, Leeuwarden, Den Bosch, Brussel en Maastricht.

Fotografie

Uiteraard was Kannemans, die zich toch altijd meer kunstschilder voelde dan fotograaf, vereerd zijn vakgenoot in 1865 in zijn eigen stad nogmaals te mogen begroeten. Hij troonde Bosboom mee naar zijn foto-atelier in zijn huis aan de Grote Markt 41 waar hij van zijn beroemde collega een portret nam. Het portretje op visitekaartformaat dook dit jaar op een veiling in Dordrecht op.⁴⁴ Het maakte deel uit van een collectie visitekaartportretten van beroemde schrijvers, schilders, wetenschappers en leden van binnen- en buitenlandse vorstenhuizen, een populair verzamelonderwerp in die tijd. De verzameling is eigendom geweest van de schrijver J.J. Cremer. Het portretje was door Bosboom zelf geschonken aan Cremer. De schilder signeerde en dateerde het portretje op de achterzijde: *J. Bosboom. Dec. '65*. Hetzelfde fotoportretje is ook aanwezig in een vergelijkbare collectie portretten die ooit toebehoorde aan Hans Christiaan Andersen. Bij zijn tweede bezoek aan Nederland in 1866 werd het hem geschonken door Johannes Bosboom, die ook dit op de achterzijde signeerde: *Herrn Andersen von J. Bosboom. Haag 1866*.⁴⁵

24. Johannes Bosboom
gefotografeerd door
Kannemans en Zoon,
1865

25. Johannes Bosboom ge-
fotografeerd door
Kannemans en Zoon,
1865

Een bijna identieke opname, eveneens een visitekaartportretje en ook door Kannemans en Zoon, bevindt zich in de collectie van het Haags Gemeentearchief. Het toont de schilder in een identieke houding en gezeten op dezelfde stoel. Hij draagt andere kleding en zijn snorhaar is iets korter. Waarschijnlijk is deze laatste opname enige weken of maanden eerder genomen.

Fotografie, het nieuwe medium waarmee de werkelijkheid kon worden vastgelegd, viel bijzonder in de smaak bij kunstschilders. L.J.M. Daguerre, die als uitvinder van de fotografie te boek staat, was zelf ook begonnen als decorschilder. Veel schilders omarmden deze opzienbarende uitvinding als aanvullende bron van inkomsten. Op deze wijze bediende de portretschilder annex fotograaf éénzelfde klantenkring. In Breda waren, naast Kannemans en Zoon, hiervoor een voorbeeld de gebroeders Gerard en Willem Kerremans, die in hun schildersatelier aan de Boschstraat 41 ook een fotostudio begonnen. Ook gebruikten veel kunstschilders foto's, die ze, zoals bijvoorbeeld Breitner, vaak zelf maakten, als studiemateriaal of zelfs als basis voor hun schilderijen. Uit niets blijkt overigens dat ook Johannes Bosboom tot de schilders behoorde die op een of andere wijze gebruik maakten van fotografie. Bosbooms basismateriaal bestond tot aan het eind van zijn loopbaan uit de schetsen en studies in zijn schetsboeken, vaak al tientallen jaren eerder ontstaan.

Bosboom en Huygens

Kannemans was niet de enige schilder met wie Bosboom in Breda contact had. Op de veiling van de firma Fred Muller & Cie in juni 1946 in Amsterdam, en later bij Sotheby's te Amsterdam in januari 1977, werd een paneelschilderij verkocht van het grafmonument van Engelbrecht II geschilderd door Johannes Bosboom samen met F.L. Huygens.⁴⁶ Huygens was vanaf 1836 tekenleraar aan de KMA te Breda. Hij was afkomstig uit Den Haag, waar hij in 1835 nog woonde. Waarschijnlijk kenden Bosboom en Huygens elkaar al uit deze stad. Uit een brief van Bosboom aan Huygens van 31 maart 1844 blijkt dat beide schilders regelmatig contact hadden. Via Huygens had Bosboom werk beschikbaar gesteld voor de kunstbeschouwing die op 15 februari 1844 door de Vereniging tot aanmoediging der beeldende kunst te Breda werd gehouden in de bovenzaal van het koffiehuis van de Erven Beekmans aan de Grote Markt. Huygens had Bosboom na afloop de waardering van het Bredase publiek voor het werk gemeld en had bemiddeld bij de verkoop van een tekening, die daar tentoongesteld was geweest. In dezelfde brief spreekt Bosboom ook over contacten die hij had met de Bredase kunstverzamelaars De Grez en Van Alphen.⁴⁷ De vriendschap hield lang stand. Na het overlijden van Huygens in 1887 stuurde Bosboom een condolance aan de familie, waarin hij zijn hoge achting voor de overleden schilder uitsprak.⁴⁸

Een afbeelding van het genoemde schilderij waaraan Bosboom en Huygens samen hadden gewerkt is nog niet gevonden. Het is een van de zeldzame werken waaraan Bosboom met een andere schilder heeft samengewerkt. Er zijn nog slechts enkele andere voorbeelden bekend van een dergelijke coproductie. Op een stadsgezicht door Bosboom zijn de figuren van de hand van zijn goede vriend Wijnand Nuyen. Het was te zien op de tentoonstelling van levende meesters in Amsterdam in

1841.⁴⁹ Verder werkte Bosboom in het prille begin van zijn loopbaan als medewerker in het atelier van de schilder C.J. Behr in Den Haag, waar hij enkele werken van Behr met figuren stoffeerde. De werken werden door beide schilders gesigneerd.⁵⁰ In dit laatste geval verkeerde Bosboom meer in een afhankelijke dan in een vriendschappelijke verhouding.

Capriccio: Engelbrecht I in de kerk te Hoogstraten

Op een kleine vijftieng kilometer ten zuiden van Breda ligt het Belgische stadje Hoogstraten. De trots van het stadje, gelegen halverwege de lange straatweg die in feite het gehele dorp vormt, is de St. Catharinakerk, gebouwd tussen 1525 en 1550 naar ontwerp van de architect Rombout Keldermans. De kerk, het meest representatieve werk uit zijn loopbaan, is gebouwd in de stijl van de late Brabantse gotiek, net als de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda. De toren van de Hoogstratense kerk, hoewel opgetrokken uit baksteen met slechts dunne speklagen van kalksteen, lijkt sterk op die van Breda. Met name de bolvormige houten torenbekroning doet aan die te Breda denken. De gelijkenis is zo sterk dat lange tijd werd aangenomen dat een vroege tekening op groot formaat van de Bredase toren, die zich in Belgisch particulier bezit bevond, een ontwerptekening was door Keldermans voor de toren te Hoogstraten.⁵¹

Ook deze kerk te Hoogstraten trok de aandacht van Johannes Bosboom. In 1843 voltooide hij een drietal werken van het interieur van deze kerk. Het ene is een gezicht in westelijke richting: op de voorgrond het hoogkoor met links het grafmonument van Karel Florentijn van Salm-Salm en rechts het grafmonument van Antonis de Lalaing en zijn echtgenote Elisabeth van Culemborg en op de achtergrond het schip van de kerk en het orgel.⁵² De tweede versie⁵³ is een interieurgezicht vanuit hetzelfde standpunt, maar er is een aantal opmerkelijke verschillen. Voor dit tweede werk heeft Bosboom gebruik gemaakt van onderdelen uit de Bredase kerk. In de tweede travee, boven de koorbanken uitstekend, plaatste hij een impressie van de achterzijde van het monument van Engelbrecht I. Tegen de oostelijke vieringpijlers hangen de twee tekstborden met de twaalf artikelen des geloofs en de tien geboden, in 1669 in de Grote Kerk van Breda aangebracht. Tenslotte doet de kwartcirkelvormige overhuiving van de koorbanken denken aan die te Breda.⁵⁴ Een variant, eveneens een aquarel met dezelfde voorstelling maar met verschillende figuren en lichter aangezet, werd in januari 1977 geveild bij Sotheby's te Amsterdam.

Aangezien Bosbooms belangrijkste werk met de Grote Kerk van Breda als onderwerp uit hetzelfde jaar 1843 dateert, is het wellicht niet verwonderlijk om elementen uit Breda op andere werken terug te vinden. Ook niet dat Bosbooms werken van Breda en van Hoogstraten dateren uit hetzelfde jaar 1843. Ongetwijfeld maakte hij zijn uitstapje(s) naar Hoogstraten vanuit Breda, hetgeen met een particuliere koets gemakkelijk op een dag te doen was. Ook was het mogelijk met de dagelijkse postdienst mee te reizen.

Op een drietal nagenoeg identieke aquarellen met een zicht in de Eusebiuskerk te Arnhem plaatst Bosboom het monument van Engelbrecht I van Nassau prominent in de kooromgang. Ook op twee schilderijen met het interieur van de Nieuwe Kerk te Delft maakte Bosboom gebruik van elementen uit de kerk te Breda. Het betreft in beide gevallen een gezicht op het koor vanuit de viering. Tegen de buitenwand van de koorafscheiding plaatste hij het grafmonument van Jan III van Polanen, waarvan de eerste aanzet te vinden is op het albumblaadje uit 1837, Bosbooms eerste werk met de Bredase kerk als onderwerp. Het monument wordt niet weergegeven zoals hij het tekende, maar het is duidelijk dat Jan III's tombe de inspiratiebron is. De in de achterwand ingemetselde vierpassen, die overbleven toen de tombe vanuit vrijstaande positie tegen de wand werd geplaatst, zijn hiervoor het bewijs. Deze oplossing werd toevallig in Breda voor dit monument toegepast.

Besluit

Bosbooms oeuvre is omvangrijk en divers. Zijn hang naar van de werkelijkheid afwijkende stofferingsen en zijn gewoonte onderdelen uit verschillende kerken op één werk samen te voegen maakt bestudering van zijn werk niet eenvoudig. Het vaak grote tijdsverschil tussen het maken van schetsen en voorstudies van een object en het ontstaan van de uiteindelijke schilderijen en aquarellen vormt nog een bijkomende moeilijkheid. Bovengenoemde aspecten werken bovendien het ontstaan van vervalsingen in de hand. Van niet alle in de bijlage genoemde werken kan met volledige zekerheid gezegd worden dat ze authentiek zijn, temeer daar niet alle werken in origineel konden worden onderzocht.

Breda en met name de monumenten in de Onze-Lieve-Vrouwekerk genoten speciale belangstelling van Johannes Bosboom. Er zijn een veertigtal werken van hem getraceerd met een Bredaas onderwerp. Het zijn alle kunstenaarsimpressies. Als bron voor de werkelijke situatie in de kerk op een bepaald moment in het verleden zijn ze niet bruikbaar.

Bosboom heeft een aantal Bredase schilders goed gekend. Mogelijk heeft hij sommigen van hen gestimuleerd om met hun werk naar buiten te treden, bijvoorbeeld door deel te nemen aan de jaarlijkse tentoonstellingen van levende meesters. Bosboom fungeerde als intermediair tussen hen en de kunstenaarskringen in Den Haag en Antwerpen/Brussel. Met name heeft hij een grote rol gespeeld in de artistieke ontwikkeling van de Bredase zeeschilder C.C. Kannemans. Deze rol was mogelijk groter dan gedacht. Geconcludeerd mag worden dat Breda en Bosboom meer voor elkaar betekend hebben dan tot nu toe is aangenomen.

AANTEKENINGEN

1. W. van Leeuwen, 'Een 'stenen landschap'. Cuypers' fragmentengebouw bij het Rijksmuseum', in: *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters* (Amsterdam, 1993).
2. Een overzicht is te vinden in het boek over de Grote Kerk te Breda, recent geproduceerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het zal in de loop van dit jaar verschijnen.
3. 'De Tombe van Engelbrecht van Nassau', in: *De Nederlandsche Kunst-Spiegel. 15 October 1844-1845* ('s-Gravenhage, 1845), 99-100.
4. Zie hierover V. Paquay, 'Dynastiek zelfbewustzijn in steen; herdatering en situering van het Nassarelief in de Grote Kerk te Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 40 (1987), 1-35.
5. G.H. Marius en W. Martin, *Johannes Bosboom* ('s-Gravenhage, 1917); C.H. Dinkelaar en D.L. Kaatman, *Johannes Bosboom (1817-1891). Schilder van licht, schaduw en kleur* (Laren, 1999).
6. Dit was de eerste van nog vele andere onderscheidingen in zijn loopbaan. J. Bosboom, *Een en ander betrekkelijk mijn loopbaan als schilder* [catalogus tentoonstelling] (Den Haag, 1891); C. Vosmaer, *Onze hedendaagsche schilders (1881-1882)* dl.3: J. Bosboom.
7. C. Stolwijk, *Uit de schilderswereld. Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden, 1998), 180-182, 212, 236.
8. Het schilderij werd als nr.6 verkocht op de veiling Kunstcollectie Willem II gehouden op 10 augustus 1850.
9. J. Bosboom Nz., 'Over mevrouw Bosboom', in: *Onze Eeuw* 12 (1912) dl.3, 408.
10. H. Reeser, *De huwelijksjaren (1851-1886) van A.L.G. Bosboom-Toussaint (1812-1886)* (Groningen, 1985), 12-14, 24, 36, 37, 50, 65, 74, 126, 138, 226, 326, 342, 343.
11. Bosboom ontving diverse groothertogelijke, koninklijke en keizerlijke onderscheidingen: 1849 Ridder in de Orde van de Eikenkroon, 1856 Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, 1856 Ridder in de Leopoldsorde, 1873 Ridder in de Franz Joseph Orde, 1885 Officier in de Leopoldsorde. De Orde van de Eikenkroon was de orde die door koning Willem II, als Groothertog van Luxemburg, op persoonlijke titel kon worden toegekend zonder tussenkomst van de Nederlandse regering. Bronnen: C. Vosmaer, *Onze hedendaagsche schilders*; J. Bosboom, *Een en ander betrekkelijk mijne loopbaan als schilder*; C.P. Mulder en P.A. Christiaans, *Onderscheidingen van de Koning-Groothertog: de Orde van de Eikenkroon 1841-1891* (Den Haag, 1999); Kanselarij der Nederlandse Orden, Den Haag; Kanselarij der Belgische Orden, Brussel; Kanselarij der Franz Joseph Orde, Wenen.
12. De belangstelling bleef bestaan tot ver in de twintigste eeuw: nog in 1937 stond op de binnenplaats van het Rijksmuseum een gipsen afgietsels van het monument van Engelbrecht II opgesteld.
13. Het monument werd door Bosboom 'verplaatst' van de Prinsenkapel naar het hoogkoor.
14. J. Bosboom Nz, 'Over mevrouw Bosboom-Toussaint' in: *Onze Eeuw* 12 (1912) dl. 3, 408.
15. J. Bosboom, *Een en ander betrekkelijk mijn loopbaan als schilder*, 10.
16. Reizen van Bosboom naar België en de ommelanden van Breda: 1837: eerste reis naar België *om herhaaldelijk daar weêr te keren...*, aangetrokken door de interieurs van de gotische kerken in België en Brabant; 1839: (met C. Kruseman) België, Noord Frankrijk, Parijs en Rouaan; 1840: Antwerpen; 1842: Brussel, Hoogstraten, Dixmuiden, Breda; 1843: Antwerpen, Mechelen; 1845: Brussel, Leuven, Luik; 1847: Brussel, Brugge; 1850: Noord Brabant, Boxmeer; 1853: Gent; 1855: (met Bosboom-Toussaint) Antwerpen en Brussel; 1856: (met Bosboom-Toussaint) Brussel, Oostende, Antwerpen, Gent; 1865: (met Bosboom-Toussaint) Brussel, Namen, Luik, Hoey, Borinage, Chaudfontaine; 1865: Breda; 1869 (met Bosboom-Toussaint) Antwerpen en Brussel; 1870: Antwerpen. Bronnen: Tentoonstellingscatalogi; RKD-archief; Marius en Martin, *Johannes Bosboom*; UB Leiden, afd. Handschriften; H. Jeltens, *Uit het leven van een kunstenaarspaar* (Amsterdam, 1910); H. Reeser, *De huwelijksjaren (1851-1886) van A.L.G. Bosboom Toussaint* (Groningen, 1985); J. Bosboom Nzn., *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan Potgieter* (Rotterdam, z.j.); idem, 'Over mevrouw Bosboom-Toussaint', in: *Onze Eeuw* 12 (1912) dl.3.
17. W.J.M. Leideritz, 'Acht eeuwen Breda, de Bredanaars en hun reislust' in: *Ach Lieve Tijd* (Zwolle, 1985), 37.
18. 'De verrassing van Hoey in 1595', in: *De Gids* (1865) en idem, (2 dln.;Amsterdam, 1866); of: 'De Hertog van Alba in Nederland', in *In Memoriam. Tafereelen uit Hollands tachtigjarige strijd* (1872).
19. Kerk vanaf de overzijde: a. krijttekening, 38x56 cm., tentoongesteld in Den Haag, Pulchri Studio 1891, Amsterdam, Wisselingh 1928, verkocht bij Boussod, Valadon & Co, Den Haag 1891, veiling Ch. de Seuff, New York 1928, afgebeeld in M.F. Hennus, *Johannes Bosboom* (z.j. [ca. 1945]); b. potloodteke-

ning in schetsboek, 12x20,5 cm, Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv.nr. RPT-1996-117, Schetsboek Bosboom, p.8.

Toren: pen en penseel in grijs en bruin, 42,5x28,5 cm., tentoongesteld in Amsterdam, Levende meesters 1871, veiling Paul Brand, Amsterdam 1979, veiling Venduhuis der Notarissen, Den Haag 1995, particuliere collectie, afgebeeld in Ph. Zilcken, *Peintres Hollandais Modernes* (1893); H.L. Berckenhoff, *J. Bosboom en A.L.G. Bosboom-Toussaint* (1892); C. van Beek, 'De kerk van Markendaal in nieuw licht', in: *Engelbrecht van Nassau* (1996) 3; Dinkelaar en Kaatman, *Johannes Bosboom*.

20. C. van Beek, 'De kerk van Markendaal in een nieuw licht', in: *Engelbrecht van Nassau* (1996) 3, 140-146.
21. C. van Beek, 'De kerk van Markendaal, tijdens en na de Hervorming', in: *Engelbrecht van Nassau* (1994) 4, 250-257.
22. Tot aankoop van het schilderij ten behoeve van de Rijkscollectie van Moderne Meesters te Haarlem werd eind 1843 geadviseerd door staatssecretaris Mazel, die zeer onder de indruk was van enerzijds de schilderkunstige kwaliteit en anderzijds het historische (en orangistische) onderwerp ervan. Begin 1844 werd door de minister conform besloten tot aankoop voor en bedrag van f 700,=.
23. De Rijksverzameling van Moderne Meesters (RVMM) werd ingevolge een besluit van 1828 in 1838 opgenomen in het nieuw opgerichte Museum van Levende Meesters in Paviljoen Welgelegen te Haarlem. Op 13 juli 1885 ging de collectie over naar het nieuwe Rijksmuseum te Amsterdam.
24. Opmerkelijk is ook dat de term 'daguerotypering' als synoniem voor 'nauwkeurig weergeven' reeds algemeen ingang had gevonden binnen vijf jaar na Daguerres uitvinding van de fotografie. *De Nederlandsche Kunst-Spiegel* 1 ('s-Gravenhage, 1845)15 oktober 1844-1845, 99.
25. M. van Heteren, e.a., *Poëzie der werkelijkheid. Nederlandse schilders van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000), nr.41.
26. 'Kunstberigten', in: *Kunstkronijk. Vierde jaar 1843-1844* (Den Haag, 1844), nr.40.
27. De Salon des Beaux Arts d'Anvers werd eens in de drie jaar gehouden. In 1837 nam Bosboom nog niet deel. In 1840 exposeerde Bosboom op de Salon (onder nummer 451) zijn *Interieur van de St. Jans Kathedraal te Den Bosch*. Hij werd hiervoor geëerd met de Rubensmedaille. In 1843 nam hij deel (weer onder nummer 451) met *La Tombe d'Engelbert II Comte de Nassau, dans l'église de Breda*.
28. 'Tentoonstelling te 's-Gravenhage', in: *Kunstkronijk. Derde jaar 1842-1843* (Den Haag, 1843), 77. Hier wordt ook het schilderij van koor van de kerk te Hoogstraten besproken; Marius en Martin, *Johannes Bosboom*, 126.
29. H. Reeser, *De jeugdijaren van Anna Louisa Geertruida Toussaint* (Haarlem, 1962), 233-237. Toussaint en Bosboom verloofden zich in 1849 om vervolgens in 1851 in Alkmaar te trouwen.
30. Universiteitsbibliotheek Leiden, afdeling Handschriften, Bosboom aan Andersen: *Wenn du mein freund Andersen in Antwerpen bist, musz du überfahren de Flusz "die Schelde" nach die stad Breda, aan die holländische gränzen. Da wohnt ein dichter, ein pfarrer, J.P. Hasebroek mit siene schwester. Sie sind ihre verehrer als ob sie ein Heilige wärt*; H. Reeser, *Andersen op reis door Nederland* (...), 17,124,125, beschrijft de drie bezoeken die Andersen aan ons land bracht in 1847, 1866 en 1868 en diens vele ontmoetingen met Nederlandse en buitenlandse personen. Bosboom organiseerde de ontvangst en huldiging van Andersen in Amsterdam in 1847. In 1866 bezocht Andersen de Bosbooms in Den Haag.
31. J. Bosboom Nzn., 'Over mevrouw Bosboom-Toussaint', in: *Onze Eeuw* 12 (Haarlem, 1912) dl.3, 400-401.
32. H.F.M. Jeltens, *Uit het leven van een kunstenaarspaar. Brieven* (Amsterdam, 1910), 26-27.
33. *Naam- en ranglijst der officieren van het Koninklijk leger der Nederlanden en van Nederlandsch-Indiën voor 1869* (Gorinchem, 1868), W.J.N. Bosboom. *Idem...voor 1870*, (Gorinchem, 1869), H.D.H. Bosboom.
34. UB Leiden, afd. Handschriften, voorl.inv.nr. LTK 2254, doos M (nalatenschap H. Reeser), G. Bosboom-Toussaint aan haar echtgenoot, 3 juli 1865, geadresseerd: *Breda, adres ten Huize den Weledele Heere mr. Klein*.
35. Bosboom zou zaterdag 1 juli naar Breda gaan en woensdag 5 juli naar Den Haag terugkeren. J. Bosboom Nzn, *Brieven van A.L.G. Bosboom-Toussaint aan E.J. Potgieter* (Rotterdam, 1913), 192.
36. Baron Nahuys van Burgst aan C. Kramm; Rijksprentenkabinet, Amsterdam, Collectie 'Kunstgeleerden en verzamelaars': Biografische gegevens over C.C. Kannemans.
37. Kramm heeft dit overgenomen in het genoemde werk: *Het was in 1840, dat de verwerswinkel in een schilders-atelier herschapen werd, waartoe dan ook veel bijdroeg de wijze en welmeeneende raad van den beroemden J. Bosboom, hem bij een bezoek gegeven, en, reeds in den beginnen plaats van eenige zijner schilderstukken*. Zie Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouw-*

meesters van den vroegsten tijd tot op onzen tijd. (6 dln; Amsterdam, 1857-1864).

38. S. de Bodt, *Halverwege Parijs, Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890* (Gent, 1995), 12.
39. Dinkelaar en Kaatman, *Johannes Bosboom*, 11-12.
40. Bosboom nam al op zestienjarige leeftijd deel aan de tentoonstellingen van levende meesters vanaf 1833 en zou dit tot 1877 doen. Cadens CK-nr.514. In dit bestand van de Universiteit van Nijmegen zijn alle werken opgenomen die vermeld staan in de catalogi van een groot aantal negentiende-eeuwse tentoonstellingen. Er kan op kunstenaarsnaam gezocht worden. Te raadplegen via internet: <http://baserv.uci.kun.nl/~c.cuijpers/cadens.htm>.
41. Wilma M.J.I. van Giersbergen, 'Het kunstklimaat in Breda 1800-1850', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 53 (2000), 86-110.
42. Cadens CK-nrs.resp.3740, 103, 180, 96.
43. C. Stolwijk, *Uit de schilderswereld*, 140-141,144.
44. A. Mak, Dordrecht, veiling 3 april 2001, nr. 477.
45. 'Album Melchior', particuliere collectie, Odense, Denemarken.
46. Catalogus Fred Muller & Cie. Amsterdam, nr.267: *Intérieur d'église. Grande église à Breda avec pierre tombale du comte Engelbert II de Nassau. Entre les piliers et une grille du chœur ouverte à côté du tombeau, la lumière du soleil se reflète sur les dalles ou une dame et un seigneur dans leur costumes de l'époque, se promènent avec leur chien. Au fond un croyant à pèlerine rouge. Bois-haut, 60, larg. 49,5 cent. Signé par les deux artistes.* Het schilderij werd nogmaals geveild bij Sotheby's te Amsterdam op 25 januari 1977 (nr.261).
47. Wilma van Giersbergen, 'Het kunstklimaat in Breda 1800-1850', in: *Jaarboek De Oranjeboom* (2000), 102-103.
48. Gemeentearchief Den Haag, Schildersbrieven, Bosboom aan Huygens, 31 maart 1844; Bosboom aan Familie Huygens, 23 maart 1887.
49. Cadens CN-nrs.3470/3471.
50. Hiervan werd wel eens misbruik gemaakt: de naam Behr verdween, die van Bosboom bleef als enige over en het werk werd als een Bosboom verkocht. P. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars* (Den Haag, 1969), 65.
51. J. Squilbeck, 'Bouwkundige aanteekeningen over de Ste. Catharinakerk te Hoogstraten' in: *HOK Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheidkunde, Kunst & Folklore. Orgaan van Hoogstraten's Oudheidkundige Kring* 4 (1936), 357-367. R. Meischke, 'Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, zesde serie 5 (1952), 161-230; P. van der Pol, *De kerk afgebeeld* (Breda, ongepubliceerd, 2001).
52. Olieverf op paneel, 76x62 cm, gesigneerd 'J. Bosboom 1843', in het bezit van P.A. Scheen te Den Haag. Afgebeeld in P. Scheen, *Lexicon*, afb. 196. Een litho naar dit schilderij door F. Waanders, ca. 1850. Een foto door Emrik en Binger, Haarlem in de catalogus van Veiling C.F. Roos & Cie., Amsterdam, 16 februari 1904, nr.22; A. Verbouwe, 'Iconographie van het Land van Hoogstraten (Gezichten, Plannen, Kaarten, 1564-1890)', in: *HOK Tijdschrift* 4 (1936), 386, nr.65.
53. Aquarel, gesigneerd 'J. Bosboom 1843' in het bezit van de Graaf van Lalaing; Verbouwe, 'Iconographie', 386, nr.64 en afb.10.
54. Mededeling van J.H.H.Houwing, secretaresse van het Stedelijk en Bisschoppelijk Museum te Breda aan J. Squilbeck, gepubliceerd in *Jaarboek HOK 1940-1947* n.a.v. diens artikel over Jan van Grasen in *HOK* 1939.

Werken door Johannes Bosboom met Bredase onderwerpen

Monument voor Engelbrecht I en Jan IV van Nassau

(001)Studieblad met details (hek Engelbrecht I, Jan III, hek Prinsenkapel
zwart krijt, penseel in bruin, 56x42 cm, gesigneerd r.o.: *Bosboom*
Breda's Museum, langdurig bruikleen Drents Museum/Stichting Schone
Kunsten rond 1900

(002)Noordelijke kooromgang Grote Kerk te Breda
penseel in bruin, 39x32 cm, gesigneerd r.o.: *Kerk Breda J.B.*
verblijfplaats onbekend

(003)Grote Kerk te Breda met graftombe van Engelbrecht I en Jan IV van
Nassau
penseel in kleur, 50x40 cm, gesigneerd r.o., gedateerd: 1851 (?)
Koninklijke Verzamelingen, inv.nr. ST/59

(004)Grote Kerk te Breda met graftombe van Engelbrecht I en Jan IV van
Nassau
olieverf op paneel, 38x29 cm, gesigneerd en gedateerd r.o.:
J. Bosboom '69
part. Bezit.

(005) Grote Kerk te Breda met grafombe van Engelbrecht I en Jan IV van Nassau
penseel in kleur, 51x37 cm, afgeronde bovenzijde, gesigneerd r.o.: *Breda Bosboom*
part. bezit.

(006) Grote Kerk te Breda met grafombe van Engelbrecht I en Jan IV van Nassau
olieverf op doek, 43x33,5 cm, niet gesigneerd
uit part. bezit geveild bij Glerum 25 april 2001

(007) Eusebiuskerk te Arnhem met monument van Engelbrecht I uit Breda
penseel in kleur, 17x12 cm.
part. bezit

(008) Monument van Engelbrecht I in de Grote Kerk te Breda
pen en penseel in grijs en groen, 34x21 cm.
Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv.nr. RPT-1949-1

(009) Eusebiuskerk te Arnhem met monument van Engelbrecht I uit Breda
penseel in kleur, 47,5x37,5 cm, gesigneerd en gedateerd l.o.: *J. Bosboom A° 1851*
Koninklijke Verzamelingen, inv.nr. AT/190
(grote overeenkomsten met 010, maar niet identiek)

(010)Eusebiuskerk te Arnhem met monument van Engelbrecht I uit Breda
penseel in kleur, 37x47 cm, gesigneerd en gedateerd l.o.: *J. Bosboom A° 1852*
part. bezit
(zie 009)

(011)Gezicht in de St. Catharinakerk te Hoogstraten met het monument van Engelbrecht I
penseel in kleur, afm. onbekend
part. bezit
(overhuiving van de koorbanken, tekstborden en achterzijde van Engelbrecht I uit Breda)

(012)Gezicht in de St. Catharinakerk te Hoogstraten
penseel in bruin, 27x18 cm
part. bezit
(overhuiving van de koorbanken en achterzijde van Engelbrecht I uit Breda)

(013)Studieblad met schetsen van het monument van Engelbrecht I van Nassau, het epitaaf van Joris van Froenhuysen en zuilen in de Grote Kerk te Breda
zwart krijt en penseel, 53,5x35 cm, gesigneerd l.o. en r.o.: *(J.) Bosboom*
part. bezit

Grafmonument van Engelbrecht II van Nassau

(101) Grote Kerk te Breda met monumenten van Engelbrecht II en Engelbrecht I

olieverf op paneel, 87x69 cm, gesigineerd en gedateerd r.o.:

J. Bosboom 1843

Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr Sk.A.1011

(Engelbrecht II in hoogkoor, Engelbrecht I in zuider omgang)

(102) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda

penseel in kleur, 49x40 cm, gedateerd: 1843

part. bezit

(103) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda

penseel in bruin en kleur, 62x47 cm, gesigineerd en gedateerd r.o.: *J. Bosboom – Breda 43*

part. bezit

(104) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda

penseel in kleur, 28x18 cm, gesigineerd m.o.: *J. Bosboom*

part. bezit

(105) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda

olieverf op doek, 43x34 cm, gesigineerd l.o.: *Bosboom*

part. bezit

(106) Grafmonument van Engelbrecht II
potlood en zwart krijt, gesigeneerd en gedateerd: *Breda 1843 J. Bosboom*
KUB, Tilburg, Brabantcollectie, inv.nr. B83/51.22/22.2b.11

(107) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda
potlood en penseel, gedateerd l.o.: *1843*
part. bezit

(108) *Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda*
olieverf op paneel, 15x11,5 cm, gesigeneerd en gedateerd l.o.: *J. Bosboom 1885*
Gemeentemuseum, Arnhem, inv.nr. GM 2091 (gestolen 20-12-1970)

(109) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda
penseel in kleur, 27x21 cm, gesigeneerd m.o.: *J. Bosboom*
part. bezit

(110) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda
litho, 21,5x15,7 cm, Weissenbruch naar Bosboom, *J. Bosboom del., F.H. Weissenbruch Dz lith. druk: C.W. Meiling*
Breda's Museum, inv.nr. ST 5143

(111) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda
litho, 29x22,7 cm, Chimaer van Oudendorp naar Bosboom, *Chimaer del.*, *Lith.*
Soetens&Fils.
Breda's Museum, inv.nr. ST 176

Geen afbeelding
beschikbaar.

(112) Grafmonument van Engelbrecht II in de grote Kerk te Breda
olieverf op paneel, 60x49,5 cm, gesigineerd door Bosboom en Huygens
part. bezit
(samen met F.L. Huygens, figuren waarschijnlijk door Huygens)

(113) Grafmonument van Engelbrecht II en epitaaf van Assendelft
potlood in schetsboek, 11,8x20,3 cm
Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv.nr. RPT-1996-117-p.9

(114) Grafmonument van Engelbrecht II in de Grote Kerk te Breda
penseel in kleur, 49,7x39,9 cm, gesigineerd r.o.: 'Bosboom' en 'Breda'
Breda's Museum.

Graftombe Jan III van Polanen

(201) Graftombe van Jan III van Polanen in de Grote Kerk te Breda
albumbladje, 7x9,5 cm, gesigineerd r.o.: *J. Bosboom*
part. bezit

(202) Grote Kerk te Delft met graftombe van Jan III van Polanen uit Breda
olieverf op paneel, 70,5x56 cm, gesigineerd l.o.: *J. Bosboom*
part. bezit

(203) Grote Kerk te Delft met grafombe van Jan III van Polanen uit Breda
olieverf op linnen, 140x150 cm, gesigneerd en gedateerd; *J. Bosboom 1848*

(204) Grafombe van Jan III van Polanen
penseel in bruin, 12,1x18,7 cm.
Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv.nr. RPT-1996-121

Consistoriekamer

(301) Consistoriekamer in de Grote Kerk te Breda
penseel in kleur, 39x54 cm, gesigneerd: *J.B.*
Gemeente Breda, Beyerdcollectie

(302) Consistoriekamer in de Grote Kerk te Breda
olieverf op paneel, 25x32 cm, gesigneerd
part. bezit

(303) Consistoriekamer in de Grote Kerk te Breda
penseel in kleur, 28x37 cm, gesigneerd r.o.: *Bosboom*
part. bezit

(304) Consistoriekamer in de Grote Kerk te Breda
penseel in kleur, 25x32 cm.
verblijfplaats onbekend

(305) Consistoriekamer in de Grote Kerk te Breda
olieverf op paneel, 37,5x45,5 cm
part. bezit

(306) Consistoriekamer in de Grote Kerk te Breda
penseel in kleur
part. bezit

Markendaalse kerk

(401) Toren van de Markendaalse kerk te Breda
penseel in kleur
r, 42,7x28,5 cm, gesigneerd r.o.: *J. Bosb.*
part. bezit

(402) Markendaalse kerk te Breda
zwart krijt, 38x56 cm, gesigneerd l.o.: *Breda Bosboom*
verblijfplaats onbekend

(403) Markendaalse kerk te Breda
zwart krijt, in schetsboek, 11,8x20,3 cm
Rijksprentenkabinet Amsterdam, inv.nr. RPT-1996-117, p.8

Afbeeldingen en bronnen, voorzover niet elders vermeld:

Afdeling negentiende eeuw van het Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie (RKD) te Den Haag.

Documentaties Guido Jansen, Saskia de Bodt, Mieke Bulte, Walter Drahanowsky.

Kunsthands Simonis & Buunk te Ede, Laanstra & Partners te Den Haag, P. Overduyn te Giessenburg, Gebr. Douwes Fine Art te Amsterdam

Collecties van Nederlandse musea en particuliere verzamelaars, Koninklijke Verzamelingen te Den Haag.

Veilinghuizen Christies, Sotheby's, Glerum te Amsterdam, Venduehuis der Notarissen te Den Haag.